

Czesław NONIEWICZ¹

REFORMA ROLNA NA WILEŃSZCZYŹNIE W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

Streszczenie

Reforma rolna na Wileńszczyźnie przebiegała zgodnie z prawem obowiązującym w II Rzeczypospolitej i była procesem obejmującym stopniową parcelację majątków ziemskich oraz komasację ziemi chłopskiej ze zmianami przestrzennymi na wsi. Po drugiej wojnie światowej kolektywizacja rolnictwa na Wileńszczyźnie przekreśliła wszystkie osiągnięcia reformy rolnej okresu międzywojennego.

Słowa kluczowe: reforma rolna, parcelacja majątków, komasacja, Wileńszczyzna

AGRICULTURAL REFORM IN VILNIUS REGION BETWEEN TWO WORLD WARS

Summary

The land reform in the Vilnius Region was introduced in accordance with the laws of the Second Republic and was a gradual process, involving the breaking up of estates, the assemblage of land belonging to peasants, and spatial changes in the country. After the Second World War, the collectivisation of agriculture in the Vilnius Region undid all the achievements of the land reform of the interwar period.

Key words: land reform, breaking up estates, regrouping of land, Vilnius Region

1. Wstęp

Wileńszczyzna w okresie międzywojennym weszła w skład II Rzeczypospolitej i w podziale administracyjnym była województwem zaliczanym do województw wschodnich. Na jej terenie obowiązywało prawo ustanowione przez Sejm i Senat w Warszawie.

W 1919 roku, a więc w pierwszym roku istnienia II Rzeczypospolitej, Sejm poświęcił wiele uwagi kwestii reformy rolnej. Niemal powszechnie odczuwana potrzeba reformowania rolnictwa wynikała z ogromnego rozwarstwienia struktury własnościowej na wsi. Według spisu powszechnego z 30 września 1919 roku, w Polsce ogółem 44,8% ziemi rolniczej należało do właścicieli gospodarstw o powierzchni przekraczającej

¹ Prof. dr hab. Czesław Noniewicz – Wydział Ekonomii i Zarządzania, Uniwersytet w Białymstoku; e-mail: majewska@uwb.edu.pl.

100 hektarów, a zatem do właścicieli majątków i folwarków, zaś takie gospodarstwa stanowiły mniej niż 1% ogółu gospodarstw rolnych w kraju. Natomiast w gospodarstwach drobnych o powierzchni do 3 hektarów znajdowało się 6,7% ziemi, chociaż gospodarstwa te obejmowały 46% wszystkich gospodarstw rolnych [*Rocznik Statystyczny...*, 1927, s. 106]. Stąd majątki i folwarki zajmowały prawie połowę ziemi w rolnictwie. Tymczasem, obok wielkoobszarowych gospodarstw, egzystowała masa rodzin chłopskich w gospodarstwach karłowatych, które nie wystarczały dla tych rodzin jako miejsce pracy i źródło dochodu. Podobne rozwarstwienie struktury własnościowej w rolnictwie wykazywała statystyka na Wileńszczyźnie. Tam gospodarstwa o powierzchni do 3 hektarów stanowiły około 20% ogólnej liczby gospodarstw rolnych, lecz zajmowały tylko 2,4% ziemi, a gospodarstwa o powierzchni powyżej 100 hektarów – 46,4% ziemi, mimo że ich liczba nie przekraczała 1,2% gospodarstw rolnych Wileńszczyzny [*Rocznik Statystyczny RP 1925/1926*, 1927, s. 108].

Latem 1919 roku Sejm Rzeczypospolitej Polskiej przyjął uchwałę o reformie rolnej, zapowiadając parcelację majątków ziemskich. Uchwała sejmowa zawierała szczegółowe ustalenia w odniesieniu do przymusowej parcelacji majątków ziemskich, ale nie była obowiązującym aktem prawnym – wyrażała ona jedynie stanowisko Sejmu w kwestii reformy, zaś ramy prawne reformy rolnej próbowano ustalić w następnym roku.

2. Ramy prawne reformy rolnej

W lipcu 1920 roku Sejm Rzeczypospolitej Polskiej przyjął ustawę o reformie rolnej, która w całej rozciągłości była zgodna z uchwałą sejmową z poprzedniego roku. Majątki ziemskie o powierzchni przekraczającej 180 hektarów w Polsce centralnej i 400 hektarów w województwach wschodnich miały podlegać przymusowej parcelacji, natomiast właścicielom pozostawiono by resztówki o powierzchni odpowiednio 180 lub 400 hektarów. Rozparcelowaną ziemię mogliby nabywać robotnicy rolni oraz chłopi małorolni, płacąc połowę szacunkowej ceny ziemi [*Dziennik Ustaw*, 1920, Nr 70, poz. 462].

Uchwalona w 1921 roku konstytucja zahamowała realizację reformy rolnej, bowiem parcelacja majątków bez pełnego odszkodowania właścicielom była niezgodna z konstytucyjnym zapisem, iż własność prywatna jest nienaruszalna. Skoro reforma rolna nie mogła być realizowana na terenie prywatnej własności ze względu na sprzeczność z konstytucją, to były prowadzone prace nad nową ustawą. W czerwcu 1925 roku rząd Władysława Grabskiego wniósł do Sejmu projekt nowej ustawy o reformie rolnej. Po burzliwej dyskusji projekt ten został przyjęty i na początku 1926 roku wszedł w życie.

Ustawa o reformie rolnej z 1925 roku uwzględniała dobrowolną parcelację majątków ziemskich. Przyjęto 200 tys. hektarów w skali kraju jako roczny kontyngent parcelacji. Jeśliby dobrowolna parcelacja majątków była mniejsza od owego kontyngentu, to rząd byłby ustawowo upoważniony do uzupełnienia kontyngentu przymusową parcelacją i wówczas istotną rolę odegrałyby przyjęte w ustawie normy obszarowe – 180 hektarów w Polsce centralnej i 300 ha w województwach wschodnich. Nabyw-

cami parcelowanej ziemi byłoby chłopci oraz robotnicy rolni, placąc cenę zbliżoną do ceny rynkowej [*Dziennik Ustaw*, 1926, Nr 1, poz. 1].

W myśl ustawy z 1925 roku, parcelacja majątków miała być procesem trwającym wiele lat. Przebieg tego procesu był uzależniony od popytu na ziemię.

Przy stosunkowo małym popycie parcelacja dobrowolna mogła być jedyną i wystarczającą formą parcelacji nawet wówczas, gdyby była ona mniejsza od ustalonego kontyngentu. Przy parcelacji mniejszej niż 200 tys. hektarów rocznie władze miały prawo zarządzić parcelację przymusową w majątkach wytypowanych, lecz nie musiały tego czynić, kierując się względami właściwego zagospodarowania ziemi rozparcelowanej wtedy, gdy popyt na ziemię byłby niewystarczający.

Ustawa o reformie rolnej obowiązywała w całym kraju, a więc i na Wileńszczyźnie. Znaczenie tej ustawy dla Wileńszczyzny było relatywnie większe ze względu na wybitnie rolniczy charakter tego regionu.

3. Realizacja reformy

Ministrem nadzorującym realizację ustawy z 1925 roku od samego początku był Witold Staniewicz². Uważał on, że podstawowym problemem na wsi jest przeludnienie, a ziemia z majątków, nawet rozparcelowanych w całości, nie spowoduje, by zniknął „głód ziemi”. W tej sytuacji minister zamierzał podporządkować parcelację majątków potrzebom przestrzennego uporządkowania wsi. Przedstawiając zakres działalności Ministerstwa Reform Rolnych, Witold Staniewicz jako główne zadanie wymienił komasację gruntów chłopskich [*Staniewicz*, 1928, s. 72-73]. Dzięki komasacji (scalaniu) gruntów we wsiach można było znieść trójpolówkę – tradycyjny system uprawy ziemi pochodzący ze średniowiecza. W XX wieku system ten ograniczał inicjatywę rolników, uniemożliwiając specjalizację poszczególnych gospodarstw oraz pełne wykorzystanie ziemi³.

Kryzys gospodarczy z lat 1929-1934, trwający w rolnictwie do roku 1935, w znacznej mierze zahamował parcelację majątków ziemskich, ponieważ zmalał popyt na ziemię [*Mały Rocznik Statystyczny*, 1939, s. 70]. Rolnicy odczuwali brak pieniędzy, gdyż mieli kłopoty ze sprzedażą produktów rolnych, a ich ceny były niskie, to z kolei

² Po studiach rolniczych w Monachium Witold Staniewicz powrócił na Wileńszczyznę i prowadził gospodarstwo rolne w powiecie trockim. W 1923 roku habilitował się w Szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, zaś w latach 1924-1925 prowadził wykłady z prawa rolnego na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie. W 1926 roku Witold Staniewicz objął stanowisko ministra reform rolnych. W grudniu 1930 roku wystąpił z rządu i powrócił do Wilna. W latach 1931-1932 pełnił funkcję dyrektora Studium Rolniczego na Uniwersytecie Stefana Batorego, a w latach 1933-1936 piastował godność rektora USB [*Polski Słownik Biograficzny*, t. 41].

³ Jak zauważa Radwan: *Wykonywanie robót polowych przez poszczególnych właścicieli w różnym czasie na wąskich działkach pociągałoby za sobą nieuniknione w tych warunkach wkraczanie z narzędziami i inwentarzem pociągowym na działki przyległe, a więc i szkody dla sąsiadów, którzy wcześniej roboty wykonali. Aby tego uniknąć, gospodarstwa zmuszone są uprawiać te same rośliny, gdyż w ten sposób mogą z większą łatwością uzgodnić co do czasu wykonywania robót polowych* [Radwan, 1938, s. 6]. Podobne spostrzeżenie można znaleźć u Alfreda Okołowicza: *Drobny rolnik we wsi nieskomasowanej musi dostosować się do sposobu gospodarowania innych gospodarzy i sąsiadów, a więc jest skreponany w indywidualnym prowadzeniu swego gospodarstwa* [Okołowicz, 1935, s. 1543].

nie zachęcało do powiększania gospodarstw. Wobec tego brakowało chętnych do kupowania ziemi i w skali kraju nie wykonywano kontyngentu parcelacyjnego [Mały Rocznik Statystyczny, 1939, s. 70].

Marna koniunktura gospodarcza w latach kryzysu wpłynęła w mniejszym stopniu na prace związane z komasacją ziemi w gospodarstwach chłopskich, niż na parcelację majątków, bowiem komasacja nie wymagała tak dużych wydatków, jak zakup ziemi, zaś aparat wykonawczy (geodeci, administracja), który został rozbudowany przed kryzysem, miał jeszcze wiele możliwości do wykorzystania. Koncepcja łączenia parcelacji majątków z komasacją gruntów chłopskich (koncepcja reformy rolnej według Witolda Staniewicza) umożliwiła Ministerstwu Reform Rolnych prowadzenie akcji pożytecznej dla rolników nie tylko w okresie dobrej koniunktury, lecz także w czasie kryzysu gospodarczego⁴.

W latach trzydziestych połączono Ministerstwo Reform Rolnych z Ministerstwem Rolnictwa i na czele takiego resortu stanął, oraz do wybuchu wojny pozostał, Juliusz Poniatowski. Kontynuował on reformę w sposób zapoczątkowany przez Witolda Staniewicza. W marcu 1938 roku minister Poniatowski oświadczył, że przy istniejących dwunastu milionach hektarów, które wymagały komasacji: (...) *pięć milionów mamy już za sobą, a przed sobą siedem milionów hektarów* [Polska Gospodarcza, 1938, nr 5, s. 180].

Na Wileńszczyźnie, podobnie jak w innych regionach kraju, komasacja gruntów chłopskich szła w parze z tzw. kolonizacją wsi, to znaczy z przenoszeniem siedzib ze wsi na skomasowane (scalone) działki ziemi. Wtedy dotychczasowa, zwarta zabudowa wsi uległa rozproszeniu. Jeden z byłych mieszkańców Wileńszczyzny tak wspomina rodzinną wieś, która została rozproszona na kolonie: *Urodziłem się we wsi Maciułki, położonej około dwóch kilometrów od Mior, jadąc w kierunku na Dźwisnę. Maciułki były wsią na ośmiu włókach, co ogółem stanowiło ponad 160 hektarów, z tym że tylko jedna rodzina gospodarowała na włóce, cztery gospodarstwa były półwłokowe, a większość gospodarowała na ćwiartce, to znaczy na powierzchni około pięciu hektarów. Były też gospodarstwa jeszcze drobniejsze. Ogółem we wsi było 25 gospodarstw (...). Wieś Maciułki była kolonizowana przez cztery lata (...). Na miejscu pozostało kilka domów, a pozostali gospodarze rozproszyli się w okolicy na koloniach* [Noniewicz, 2002, s. 133 i s. 136].

Autor niniejszego artykułu dobrze znał wieś Bildzie w gminie Mickuny na Wileńszczyźnie. W tej wsi przeprowadzono komasację gruntów, tymczasem zwartą zabudowę w postaci ulicówki rozproszono na kolonie. We wsi zachowało się tylko kilka zagród, za to w okolicy po obu stronach drogi wiodącej do Wilna i w znacznym oddaleniu od tej drogi były widoczne nowe, ładnie wyglądające domy z oszklonymi ganekami, a w pobliżu każdego domu – zabudowania gospodarcze. Rozproszona wieś przypominała okolicę szlachecką.

Nie było ustawowego przymusu przenoszenia siedzib w związku z komasacją gruntów. Jednakże znaczna część rolników chciała mieć dom i zabudowania gospodarcze na działce skomasowanej ziemi, kierując się przede wszystkim względami gospodarczy-

⁴ Mieszczankowski opisuje tę sytuację w następujący sposób: *Komasacja była w okresie międzywojennym prowadzona dość forsownie. Zlikwidowała w znacznym stopniu szachownicę gruntów (...). Prawie cały obszar skomasowanych gruntów przypadł na województwa centralne i wschodnie* [Mieszczankowski, 1983, s. 82-83].

mi. Według Jerzego Radwana, komasacja gruntów na obszarze kraju w 34% łączyła się z kolonizacją wsi [Radwan, 1938, s. 9].

Reforma rolna na Wileńszczyźnie, podobnie jak w całej Polsce, przebiegała stopniowo, bowiem uwzględniono roczny kontyngent parcelacji majątków oraz chłopskie możliwości zakupu ziemi. Reforma była więc procesem, którego tempo zależało od szeregu czynników i było zmienne w czasie. Skoro ziemia sprzedana chłopom już nie wracała do majątków, to ów proces w dłuższym okresie doprowadziłby do istotnego ograniczenia wielkiej własności ziemskiej. Po majątkach zostałyby jakieś resztówki, a co najwyżej folwarki.

4. Zewnętrzne uwarunkowania przemian w rolnictwie

Struktura obszarowa rolnictwa rodzinnego zależy od obszaru ziemi objętej tym rolnictwem, jak również od liczby gospodarstw rodzinnych, zaś liczba gospodarstw jest pochodną sytuacji demograficznej na wsi. Jeżeli przyrost naturalny ludności wiejskiej jest większy od migracji ze wsi, to struktura obszarowa gospodarstw rodzinnych (chłopskich) musi ulec rozdrobnieniu [Styś, 1936, s. 95]. W tej sytuacji poprawa struktury obszarowej, spowodowana parcelacją majątków, będzie tymczasowa.

Witold Staniewicz, pracując nad reformą rolną, miał świadomość, że (...) *definitywne rozwiązanie kwestii rolnej w Polsce jest ściśle związane z rozwojem naszych miast, z rozkwitem naszego przemysłu* [Staniewicz, 1928, s. 71]. Tylko dynamiczny rozwój sfery pozarolniczej spowoduje, że odpływ ludności z rolnictwa będzie większy od przyrostu naturalnego i wtedy nastąpi poprawa struktury obszarowej, nawet bez parcelacji majątków ziemskich, natomiast parcelacja spotęguje korzystne zmiany struktury obszarowej rolnictwa rodzinnego.

Na Wileńszczyźnie był znaczny odpływ ludności z rolnictwa, o czym świadczą dane dwóch kolejnych spisów powszechnych. W 1921 roku województwo wileńskie miało 88,6% ludności rolniczej i był to najwyższy wśród województw wskaźnik ludności rolniczej, jednak w 1931 roku ten sam wskaźnik dla województwa wileńskiego był mniejszy o 16 punktów procentowych. Jedynie województwo śląskie wykazywało większy spadek udziału ludności rolniczej. Województwo wileńskie w ciągu dziesięciu lat z miejsca ostatniego uplasowało się wyżej, wyprzedzając województwa: nowogródzkie, poleskie, wołyńskie, tarnopolskie, stanisławowskie i zbliżając się do województwa lubelskiego. W 1921 roku wskaźnik ludności rolniczej na Wileńszczyźnie był większy od przeciętnego wskaźnika w kraju o 23 punkty procentowe, a w roku 1931 tylko o 12 punktów [Historia Polski w liczbach, 1993, s. 170-171]. Przy tak znacznym odpływie ludności z rolnictwa w województwie wileńskim można było spodziewać się, iż parcelacja majątków spowoduje tam trwałą poprawę struktury obszarowej rolnictwa rodzinnego. Niestety, wybuch wojny przyczynił się do utraty tych nadziei.

Wraz z wybuchem wojny został przerwany proces reformowania rolnictwa, a po wojnie na Wileńszczyźnie, włączonej do Związku Radzieckiego, zaprzepaszczono osiągnięcia reformy rolnej. Podczas kolektywizacji rolnictwa odebrano chłopom wszelką ziemię, którą zakupili z parcelacji majątków i przekazano ją do kolchozów.

Przed wojną na Wileńszczyźnie skomasowano 615,5 tys. gruntów chłopskich [*Mały Rocznik Statystyczny*, 1938, s. 65; *Mały Rocznik Statystyczny*, 1939, s. 70]. Rezultat prac scaleniowych również został przekreślony, ponieważ cała ziemia na wsi została „scalona” w jednolity masyw ziemi kolchozowej. Natomiast zabudowania, które znajdowały się na zaściankach i w koloniach, przenoszono do osiedli kolchozowych [Noniewicz, 2012, s. 335-336]. Zniknęły więc wszelkie ślady po dobrowolnej kolonizacji wsi w okresie międzywojennym.

5. Podsumowanie

1. Reformę rolną na Wileńszczyźnie realizowano w tych samych warunkach prawnych, co i w całej Polsce Odrodzonej.
2. Na Wileńszczyźnie występował stosunkowo duży odpływ z rolnictwa, zatem można było oczekiwać, że reforma spowoduje trwałą poprawę struktury obszarowej rolnictwa rodzinnego.
3. Reforma rolna okresu międzywojennego w Polsce była procesem obejmującym stopniową parcelację majątków oraz komasację ziemi chłopskiej ze zmianą przestrzennego usytuowania zagród rolników. Proces ten przerwała druga wojna światowa, zaś w latach powojennych kolektywizacja rolnictwa na Wileńszczyźnie unicestwiła wszystkie osiągnięcia reformy rolnej okresu międzywojennego.

Literatura

- Mieszczankowski M. 1983 *Rolnictwo II Rzeczypospolitej*, „Książka i Wiedza”, Warszawa.
- Noniewicz Cz., Ziemiński H. 2012 *Skutki kolektywizacji rolnictwa na Wileńszczyźnie*, [w:] *Ekonomia, społeczeństwo, polityka*, A. Zawistowski (red.), Szkoła Główna Handlowa. Oficyna Wydawnicza, Warszawa.
- Okołowicz Z. 1935 *Akcja scaleniowa*, „Polska Gospodarcza”, zeszyt 49.
- Radwan J. 1938 *Zagadnienie scalania gospodarstw wiejskich w Polsce*, Towarzystwo Oświaty Rolniczej, Warszawa.
- Staniewicz W. 1928 *O nowy program agrarny w Polsce i jego wykonanie*, Warszawa.
- Styś W. 1936 *Wpływ uprzemysłowienia na ustrój rolny*, Lwów.